

Н. Г. Омелян-Скурта, асист, А. Шарашова, В. Липовенко, студ

Ключові слова: застарілі назви, хатобудування, планування, конструкція, сіни, призьба, будівельна лексика, будівельні матеріали, матиця, стріха, причілок, шопи, піддашок, хижка, загата

Постановка проблеми. У процесі проектування студент-архітектор постійно використовує різноманітну будівельну лексику на позначення конструкцій, засобів та видів будівництва, навіть не здогадуючись, що сучасні терміни раніше звучали інакше або мали інше первинне значення. Цьому процесу сприяло те, що змінилися методи проектування та з'явилися інші будівельні матеріали. Українські будівельні традиції незаслужено забуті, тому постає актуальне питання щодо їх відновлення та вивчення застарілої будівельної лексики. Багато термінів вийшли з ужитку, деякі набули інших значень, якісь усе ще активно використовуються у хатобудуванні в селах нашої країни.

Мета роботи – дослідити стан вживаності застарілої будівельної лексики на сучасному етапі розвитку новітніх технологій у будівництві.

Для досягнення окресленої мети поставимо такі **завдання**: віднайти початкові значення слів із ряду застарілої будівельної лексики та окреслити набуті нові значення; прослідкувати, які слова зникли із сучасного словника будівельника, порівняно з особливостями українського хатобудування XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Українське народне житло створювалося протягом століть шляхом безперервного вдосконалення прийомів і форм, що відповідали умовам життя, побуту й естетичним уподобанням народу. Те, що не виправдовувало себе з тих чи інших причин, відмирало, а все краще, повторюючись багато разів, поступово вдосконалювалося. Від покоління до покоління, від одного майстра до іншого, від батька до сина передавався будівельний досвід, професійні й технічні навички, художня майстерність, створювалися народні архітектурно-будівельні традиції. Архітектура українського народного житла зароджувалася у тісному взаємозв'язку з народною архітектурою сусідніх країн, особливо Росії та Білорусії, пов'язаних спільністю історичного та культурного розвитку. Таким чином, і будівельна лексика, що зароджувалася у той період, мала спільне коріння. Планування сільського житла дореволюційного періоду зберегло ряд архаїчних рис, які свідчать про сталість архітектурно-планувальних традицій, що сягають своїм корінням у глибину віків. Це простежується в характері використання та організації житлових і господарських приміщень, розташуванні в хаті меблів та кухонного вогнища, розташуванні традиційних кутків у жилому приміщенні, у конструктивному вирішенні окремих елементів житла тощо. Ці риси збереглися протягом віків, і пояснюються це значною мірою стабільністю укладу життя сільської родини в умовах натурального господарства, який дуже повільно змінювався [4].

Народне житло дореволюційного періоду характеризується доволі простою конфігурацією плану хати, що зумовлено практичними міркуваннями, насамперед бажанням максимально спростити роботу під час спорудження стін, і особливо даху, оскільки ускладнення плану потребує, як правило, більш ускладненої форми даху, а тому і більш складної конструкції. Як правило, це значною мірою стосувалося таких покрівельних матеріалів, як солома та дерево (щепа, гонт), для яких відведення води з поверхні даху надійне лише у разі найпростішої його форми. Тому цей факт і пояснює те, що план сільського будинку має переважно по зовнішньому контуру форму витягнутого прямокутника без уступів та виступів.

Загальнопоширеною на території України назвою житлової споруди є хата. Поряд із цим терміном у західних районах побутовали назви *хижка*, *халуца*, на Лівобережжі – *хатина*. У південних степових районах частково заглиблене в землю житло називалося *бурдей*, *землянка*, а підвищене – *верхова хата*, *горішня хата*, *горішник*. А зараз люди, які займаються будівництвом, звертаються переважно до двох типів українських традиційних будинків: хат-мазанок та хат із саману. Тому назву «хата» можна використовувати й у наш час, але в окремих випадках, коли тип зведення будинку відповідає номінації [4].

В Україні XIX ст. побутовали хати з одним жилим приміщенням (однокамерне, двокамерне, трикамерне житло). Це був масовий тип сільського житла. Дуже часто окрім житлового приміщення хатина мала сіни. Сіни – нежила частина селянських хат, яка з'єднує

жиле приміщення з ганком, рундуком або ділить хату на дві половини [5]. Значення назви «сіни» можна краще зрозуміти, звернувшись до творів українських майстрів слова. «Ми ввійшли в сіни. По один бік сіней були одчинені двері в чималеньку пекарню, по другий бік – була невеличка світлиця» [2]. «Через сіни, у своїй хаті коло розчиненого вікна сидить Василь» [1]. «В сінях зачувся гомін, в хату увійшов Сергій і ще хтось у довгому чорному пальті» [9]. Походить назва «сіни» від грецького *σκία* (скіа), *σκότος* (скотос), що означає тінь, сутінки, м'рок. Цікаво, що осінь також походить від цієї ж грецької назви. Наприклад, такі словосполучення, як сінь лісу та сінь держави вказують на певний захист, покрив від чогось. Можемо стверджувати, що вони використовувалися й використовуються як у прямому значенні, так і в переносному. Звідти ж і сіно – те, що криє землю, – і сіяти, засівати, заслоняти. Про походження сіней від навісу свідчить і їх назва сени (з російської), сіни (українською), сенцы (з білоруської), що походить від слова сень, яке означало в староруській мові покриття, навіс. Та сіни все ж були частиною будівлі, а не просто навісом, хоча й з менш міцного та більш дешевого будівельного матеріалу, ніж стіни жилої частини будинку [4]. За тих часів сіни служили для зберігання теплої верхньої одягу, взуття, звільнення від вуличного пилу та бруду, для збереження тепла в домі. Ці ж функції залишилися і в нашому сучасному передпокої, тому таке поняття як «сіни» сучасні жителі міст замінили словом «передпокій», проте все ще вживане в селах України.

Стіни хати зводилися з різних будівельних матеріалів залежно від місцевих ресурсів та економічних можливостей забудовників. Через високі ціни на лісоматеріали зрубне житло стає привілеєм заможних господарств, перетворюючись на своєрідний символ добробуту, тому більшість хатин були каркасними. У північній смузі Лісостепу каркас заповнювали деревом та частково глиносоломою, а у південній – плетінням. Подекуди відстань між стовпами каркаса (слупами, шулами) заповнювали дерев'яними горбилями (риглями, долями, диликами), які горизонтально закладали в пази (бурти, чари, кані) цих стовпів. У лівобережному варіанті переважав вертикальний спосіб заповнення каркасу (сторчівка, торчівка, всторч). Щоб зробити каркас міцнішим, кутові стояки з обох боків підпирали підкосами [4]. Насип уздовж зовнішніх стін в основі по периметру дерев'яного будинку, який слугує для оберігання споруди від промерзання взимку – це *призьба*. Простіше її називають завалинкою (рос.) або обваловкою. Походить слово «призьба» з білоруської мови. Кажуть, що призьба вигадана козаками ще 300 років тому, і вона використовувалася не для сидіння на ній увечері. На призьбу опиралися стовпи, які підтримували дах, тому існує така думка, що її справжнє призначення для козака – це зручно злізти з коня та прив'язати його до стовпа, а потім – аналогічно, легко сісти на нього, не стрибаючи. Саме через це деякі будинки прямо виходили фасадом на вулицю та не огорожувалися парканами. Висотою призьби (у дерев'яному будинку) є відстань від основи до другого вінця (ряду брусків). Дерев'яний настил поверх призьби захищав насип від проникнення вологи та перетворював призьбу на довгу широку лавку, на якій зручно відпочивати. У сучасному брусковому будинку робити призьбу не варто. Замість цього його ставлять на стовпчастий чи стрічковий фундамент і влаштовують забирку та відмостку [4].

У традиційному українському житлі долівка (земля) завжди була глиняною. Дошана підлога навіть у домішках заможних селян наприкінці XIX - на початку XX ст. траплялася дуже рідко, та й лише в районах, багатих на ліс. Стелю підтримували поздовжні або поперечні балки – *сволоки*. На них укладали різного роду настил (із горбилів, дощок, пруття, переплетеного глиносолом'яними перевеслами, тощо). Лише у поліському житлі збереглися поодинокі випадки облаштування таких архаїчних форм стелі, як трикутна, трапецієподібна та напівкругла (горбата стеля). Стелю, як правило, завжди білили, залишаючи небіленими іноді лише сволоки [4]. *Сволок*, або інакше *матиця*, – головна балка дерев'яної стелі, що несе навантаження. Слово українського походження, яке сягає своїм корінням слова «мати».

Цьому простому конструктивному елементу завжди приділяли пильну увагу, наділяючи магічними властивостями. Матиця мала сполучну функцію не лише до дому, але й усієї родини. Вона вважалася своєрідним захисником оселі, на ній малювали різноманітні обереги і прикрашали на зелені свята чарівним зіллям. З матицею було пов'язано багато вірувань, обрядів та звичаїв у житті нашого народу. Зокрема, на весіллі стукали об неї діжею, під неї садили молодих. А збираючи дитину до церкви на хрестини, куми по черзі піднімали її до матиці та вихваляли, зичили добра й шани людської. Йдучи з дому на довгий час, трималися за матицю на удачу. Пізніше матицю почали називати «сволоком», а потім і слово «сволок» вийшло з ужитку через використання головної балки як конструкції будинку [4].

Найпоширенішою конструкцією даху в Україні була чотирихила на *кроквах*, які кріпилися на вінці зруба або на поздовжніх балках (*плотвах*), покладених по верху стін. На Поліссі ще побутував двосхилий дерев'яний дах кількох варіантів: накомом, на стільцях, на сохах тощо. У правобережних лісостепових районах дах покривали переважно соломою, зв'язаною снопиками (куликами, китицями, плескачами), а в лівобережних – розстеленою соломою. На Правобережжі та в Карпатах по ребрах та вздовж усього даху викладали сходинки (острішки, карби, сходинки, стріхачі). Такий дах завершувався високим гребенем (верхом), прокладеним по всій його довжині [4].

Коли хатина мала солом'яну покрівлю, вона обов'язково мала стріху. *Стріха* – нижній край солом'яної покрівлі, який звисає над стіною. Слово «стріха» походить від німецького «Stroh» - солома. В українській мові є багато слів німецького походження, слів, спільних для української та німецької мов, а також слів, схожих із німецькими. Житлові будинки або господарські споруди із солом'яною покрівлею тепер зустрічаються рідко. Але був час, коли вона служила людям не одне десятиліття. Таку покрівлю поливали дощі, палило сонце. Від часу солома чорніла, і північний схил даху покривався буро-зеленим панцирем моху. Солома - матеріал досить крихкий, але, вміло укладена щільними рядами, вона служила як покрівля близько п'ятдесяти років. Сільських будівельників приваблювала не тільки доступність, а й дешевизна такого даху над головою. Із часом будівельні матеріали змінилися, і такий матеріал як солома став не затребуваним, частіше використовувався як допоміжний матеріал або декор. З часом слово «стріха» майже вийшло з ужитку у зв'язку з тим, що змінилися будівельні матеріали. З'явилися інші види покрівлі: черепиця, шифер, покриття з рубероїду, металеві покриття, бетонні перекриття та інші [4]. Але на сучасному етапі назва «стріха» відновилася та, ймовірно, не зникне з ужитку через повернення у будівельній сфері до екологічно чистих та економічно вигідних матеріалів, що перевірені століттями.

Такі поняття як причілок та плотви у сучасній будівельній лексиці замінені термінами *фронтон* та *мауерлат*. У словнику української мови *причілок* пояснюється як «бокова стіна будинку; бокова частина даху» [5]. Словник В. І. Тимофійко «Архітектура і монументальне мистецтво», розширюючи попереднє пояснення, подає два варіанти тлумачення наведеного слова: а) – бічний фасад споруди, торцева стіна прямокутного зрубу; б) – звис даху на торцевій частині будівлі, влаштований на консолях нерідко з великим виносом. Призначався для захисту стін від сонячного перегріву та сприяв інсоляції житла в ранні години. Також використовувався для господарських і побутових потреб. Був поширений в народному теслярстві східних районів України [8].

Причілок – суто українська назва, що поширилася на території країни у 50 – 60 рр. XIX ст. Досить часто зустрічається у творах відомих українських письменників. «Хата осіла й трохи перехнябилась набік, на причілок» [2].

«Хазяйки білять хати, прикрашають причілки різною глиною –... то коричнево-червоною, то сірою, то чорною» [10].

Окрім самого житлового будинку подвір'я мало господарські будівлі. Найбільш характерними на Україні були: *хлів* – для великої рогатої худоби; *стайня* – для коней; *саж*, *куча*, *кармник* – для свиней; *курник* – для домашньої птиці; *кадуб*, *вулик*, *довбня* – для бджіл. Зерно в снопах зберігали в *клуні*, *стодолі*, *половнику*; хліб та продукти домашнього вжитку, збіжжя – у *коморі*; сіно й солом'яну – в *оборозі*, *сіннику*, *одрині*; кукурудзу в початках – у *коші*, *кошниці*. Для зберігання сільськогосподарського реманенту слугували *возовня*, *піднакат*, *сарай*, *шопа*, *повітка*.

Що таке *шопа* пояснює історик Іван Тригуб: «Будь-який селянин під Городницею знає, що *шопа* до торгівлі немає аж ніякого відношення. Це навіть господарського призначення для збереження від негоди врожаю, інвентарю чи сіна. Інколи *шопою* називали звичайний сарай і навіть *повітку*, де стояла худоба. Та й про яку торгівлю могла йти мова в середньовічній лісній глушині, де панував натуральний уклад?» [7].

Відношення до торгівлі *шопа* мала з боку німецького або англійського перекладу, з боку ж саме українського походження *шопа* – «це будівля з трьох плетених із ліщини та с'як-так обмазаних глиною стін і низькою стріхою. Четвертої стіни немає, і коли прокинутись рано та глянути в отвір, здається – пливе все кудись на казкових легких каравелах», як пояснює Микола Олійник [3]. Синонімами до слова є також *дашок*, *повітка*, *наміт*, *халабуда*.

Більшість господарських будівель зводили з найменш цінних матеріалів. Винятком були дві споруди – *комора* та *клуна*, оскільки в них зберігали найцінніші запаси землеробської сім'ї.

Висновки. 1. До сьогодні загальнопоширеною на території України назвою житлової споруди залишається назва «хата», хоча дедалі частіше використовується назва «дім» чи «будинок».

2. Окрім житлового приміщення хата мала сіни. Сіни – нежила частина селянських хат, яка з'єднує жиле приміщення з ганком, рундуком або ділить хату на дві половини. Ці ж функції залишилися і в нашому сучасному передпокої, тому таке поняття як «сіни» сучасні жителі міст замінили словом «передпокій», проте все воно ще вживане в селах України.

3. Стелю хати підтримували поздовжні або поперечні балки, які називалися *сволоками*. На них укладали різного роду настил. *Сволок*, або інакше *матиця*, як головна балка дерев'яної стелі, несла найбільше навантаження. Слово українського походження, яке сягає своїм корінням слова «мати». Пізніше матицю почали називати «сволоком», а потім і слово «сволок» вийшло з ужитку через використання головної балки як конструкції будинку.

4. Із часом лексичний запас мови змінюється, з ужитку зникає будівельна лексика, уживана в давні часи. Звичайно, що деякі слова все ще використовуються в селах, а деякі ще мають надію на існування через оновлення засобів будівництва. Але це не привід забувати про них, це – наша історія, наші традиції. Українське житло має символічне значення для українського народу, і ті елементи, які використовувалися в будівництві, мали значення не лише конструктивне, а й символічне. Не варто забувати про те, що було колись основою життя для наших предків, треба знати традиції власного народу.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. **Мирний П. Я.** Хіба ревуть воли, як ясла повні. Роман з народного життя / Панас Мирний, Іван Білик. – К. : Рад. письменник, 1967.
2. **Нечуй-Левицький І. С.** Микола Джеря. / Іван Нечуй-Левицький. – К. : Держ. вид. худ. літ., 1956.
3. **Олійник М. Д.** Леся [повість] / Микола Олійник – К. : Молодь, 1960.
4. **Самойлович В. П.** Українське народне житло / В. П. Самойлович // Музей народної архітектури і побуту Української РСР. – К. : Наук. думка, 1972.
5. Словник української мови в 11 т. / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980.
6. **Стельмах М.** Правда і кривда (Марко Безсмертний) : Роман. Повісті / Михайло Стельмах. – К. : Дніпро, 1983.
7. **Тригуб І.** Ще раз про Боже і негоже: стаття. Новгород-Волинська щотижнева газета [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zvyagel.com.ua/?p=1507>
8. **Тимофієнко В. І.** Архітектура і монументальне мистецтво: Терміни та поняття / В. І. Тимофієнко. – К. : Вид. Ін-ту проблем сучасного мистецтва. – 2002.
9. **Тютюнник Г. М.** Вир / Григорій Тютюнник. – К. : Дніпро, 1984.
10. **Яновський Ю. І.** Недомагання української пісні // Український щоденник Свобода (Ukrainian Weekly). – 1948.

SUMMARY

Statement of the problem. In the process of designing architecture students continually use different vocabulary to describe the construction of structures, facilities and types of construction, not even knowing that modern terms before heard differently or have different initial values. This process is facilitated by the fact that the design methods changed and there were other building materials. Ukrainian building traditions have been unjustly forgotten because there is an urgent question about their recovery and study of the obsolete building vocabulary. Many terms have become obsolete, some acquired other meanings, some are still widely used in hata constructions villages of our country.

The aim of the paper is to examine the state of using outdated building vocabulary in the current development of new technologies in construction. To achieve the outlined goals we set the following problem: find the original meaning of the words of a number of obsolete building vocabulary and outline acquired new significance; follow if the words that have disappeared from modern vocabulary of builders remained in features of Ukrainian hata constructions of XIX – early XX century.

Conclusions. 1. Until now in the Ukraine the term «hata» is the prevailing name of a house, although increasingly the terms «house» or «building» are used.

2. Apart from the dwelling a house had a porch. Siny – uninhabited part of the peasant huts, which combines living space with a porch, stalls or divides the house into two halves. These features were present in our hallway, so such a thing as a «porch» was replaced with the word «hallway» by modern residents, but is still common in the villages of Ukraine .

3. Stelya – houses sustained of longitudinal or transverse beams , called ceiling beam . They placed all sorts of flooring. Ceiling beam or otherwise dam functioned as the main beams of the ceiling, carrying most of the load. Word of Ukrainian origin, which is rooted word «mother». Later dam came to be called «ceiling beam» and then the word «ceiling bea» is out of use due to the use of the main beam as the building structure.

4. Eventually vocabulary changes because of using vanishes building vocabulary, used in ancient times. Of course, some words are still used in rural areas, and some even have a hope of being updated through the means of construction. But there is no reason to forget about them, it is – our history, our traditions .

5. Ukrainian accommodation is traditional for the Ukrainian people, and the items that were used in the construction were important not only as meaningful, but also symbolic . Do not forget that it was once the foundation of life for our ancestors, it is necessary to know the traditions of the nation.

REFERENCES

1. Myrnyy P. Ya. Khiba revut' voly, yak yasla povni. Roman z narodnoho zhyttya / Panas Myrnyy, Ivan Bilyk. – K. : Rad.pys., 1967.
2. Nechuy-Levyts'kyy I. S. Mykola Dzherya. / Ivan Nechuy-Levyts'kyy – K. : Derzh. vyd. khud. lit., 1956.
3. Oliynyk M. D. Lesya [povist'] / Mykola Oliynyk – K. : Molod', 1960.
4. Samoylovych V. P. Ukrayins'ke narodne zhytlo / V. P. Samoylovych // Muzey narodnoyi arkhitektury i pobutu Ukrayins'koyi RSR . – K. : Nauk. dumka, 1972.
5. Slovyk ukrayins'koyi movy v 11 t. / za zah. red. I. K. Bilodida – K. : Nauk. dumka, 1970 – 1980.
6. Stel'makh M. Pravda i kryvda (Marko Bezsmertniy) : Roman. Povisti / Mykhaylo Stel'makh . – K. : Dnipro, 1983.
7. Tryhub I. Shche raz pro Bozhe i nehozhe: statyya. Novhorod-Volyns'ka shchotyzhneva gazeta [Elektronnyy resurs] . – Rezhym dostupu: <http://www.zvyagel.com.ua/?p=1507>
8. Tymofiyenko V. I. Arkhitektura i monumental'ne mystetstvo: Terminy ta ponyattya / V. I. Tymofiyenko. – K. : Vyd. In-tu problem suchasnoho mystetstva. – 2002.
9. Tyutyunyk H. M. Vyr / Hryhoriy Tyutyunyk. – K. : Dnipro, 1984.
10. Yanovs'kyy Yu. I. Nedomahannya ukrayins'koyi pisni // Ukrayins'kyy shchodennyk Svoboda (Ukrainian Weekly). – 1948.

УДК 811.161.2:728.18

Застарілі назви в українському хатобудуванні / Н. Г. Омелян-Скирта, А. Шарашова, В. Липовенко // Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури. – Д.: ПДАБА, 2014. – № 1. – С. 56 – 60. – Бібліогр.: (10 назв.).

Проаналізовано частотність уживання староукраїнської будівельної лексики у зв'язку зі змінами конструктивних рішень будівництва житла, виявлено первинне значення слів та зміну значення з огляду на появу потреби використання нових будівельних матеріалів.

Ключові слова: застарілі назви, хатобудування, планування, конструкція, сени, призьба, матиця, стріха, будівельна лексика, будівельні матеріали, причілок, шопи, піддашок, хижка, загата.

Устаревшие названия в украинском домостроительстве / Н. Г. Омелян-Скирта, А. Шарашова, В. Липовенко // Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури. – Д.: ПГАСА, 2014. – № 1. – С. 56 – 60. – Бібліогр.: (10 назв.).

Проаналізована частотність використання староукраїнської строительної лексики в зв'язку з змінами конструктивних рішень будівництва житла, виявлені їх первинне значення, зміни в зв'язку з використанням нових строительных матеріалів.

Ключевые слова: устаревшие названия, домостроительство, планировка, конструкция, сени, завалинка, матиця, свес крыши, боковой фасад дома, шопы, козырек, хижина, ограждение.

Obsolete names in Ukrainian hatobuduvannya / N. Omelyan-Skirta, A. Sharashova, V. Lipovenko // Visnyk of Pridneprovsk State Academy of Civil Engineering and Architecture. – D. : PSACEA, 2014. – № 1. – P. 56 – 60. – Bibliogr.: (10 names).

The article deals with the definition of terms coined by old Ukrainian construction due to changes in housing design solutions, identification of their original value, the changes in the use of new building materials.

Key words: outdated denominations, building, planning, construction, passage, mound of earth, ceiling beam, eaves, side face, tent, visor, shack, barrage.